

ความสุขในพุทธปรัชญากับปรัชญากระบวนการธรรม:

การศึกษาเชิงวิเคราะห์ วิจัย และวิธาน*

Happiness in Buddhist Philosophy and Philosophy of Paradigm: An Analytic, Appreciative and Applicative Study

จักรพงษ์ ทิพสูงเนิน

Jakkapong Thipsungnoen

มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา

Suan Sunandha Rajabhat University, Thailand.

Corresponding Author's Email: pumjakkapong@gmail.com



บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์คือ 1) แนวคิดเกี่ยวกับความสุขในปรัชญากระบวนการธรรม 2) วิเคราะห์ วิจัย และวิธาน ความสุขในพระพุทธศาสนา และ 3) ความสอดคล้องระหว่างแนวคิดความสุขในพระพุทธศาสนากับความสุขในปรัชญากระบวนการธรรมหลังนวยุคสายกลาง งานวิจัยนี้ใช้การวิจัยทางปรัชญาโดยใช้การวิเคราะห์เนื้อหาและวิธีการตีความเชิงปรัชญาตามปรัชญากระบวนการธรรมหลังนวยุค

ผลการวิจัยพบว่า 1) แนวคิดเกี่ยวกับความสุขตามปรัชญากระบวนการธรรมตีความได้ ดังนี้ (1) กระบวนการธรรมยุคตีค่าบรรพ์ ให้ความสำคัญกับความสุขในระดับร่างกาย (2) กระบวนการธรรมยุคโบราณเชื่อในความสุขระดับร่างกาย และความสุขระดับจิตใจซึ่งเป็นความสุขทางปัญญา (3) กระบวนการธรรมยุคกลางชื่นชอบความสุขระดับโลกุตระสุขมากกว่าโลกียสุข (4) กระบวนการธรรมนวยุคไม่ยอมรับโลกุตระสุข แต่ยอมรับโลกียสุขที่เป็นความสุขทางกายทั้งหมด และ (5) กระบวนการธรรมหลังนวยุคยอมรับทั้งโลกียสุขและโลกุตระสุข ว่าความสุขระดับโลกเป็นสิ่งที่ดีที่ควรทำและมีความสุขสูงสุดในทางศาสนา เป็นความสุขที่ยอดเยี่ยม และเป็นปัจจัยสนับสนุนให้เกิดความสงบสุขและสันติภาพแก่โลก 2) พระพุทธศาสนาเน้นเรื่องความสุขเป็นสถานะแห่งการหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง ซึ่งเป็นบรมสุข คือ ความสุขระดับพระนิพพานที่เป็นสิ่งสูงสุด เพราะความสุขทางพระพุทธศาสนาแบ่งเป็น 2 ระดับ คือ ความสุขในระดับโลกียสุข และความสุขในระดับโลกุตระสุข 3) ความสอดคล้องระหว่างแนวคิดความสุขในพระพุทธศาสนากับปรัชญากระบวนการธรรมหลังนวยุคสายกลาง พบว่า ปรัชญากระบวนการธรรมหลังนวยุคสายกลางเป็นการส่งเสริมและพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีและให้มีความสุข ไม่เน้นให้มีการยึดมั่นถือมั่น และเน้นการส่งเสริมให้พัฒนาชีวิตให้มีความสุขแท้ตามสัญญาตญาณ ปัญญา ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดความสุขในพระพุทธศาสนา ผลการวิจัยนี้สามารถนำไปใช้กับโครงการอบรมศีลธรรมและคุณธรรมเชิงพุทธสำหรับบุคคลทั่วไปโดยเป็นเหตุผลและแนวทางในการพัฒนาแนวคิดความสุขของแต่ละบุคคล

คำสำคัญ: ความสุข; พุทธปรัชญา; ปรัชญากระบวนการธรรม

Abstract

The objectives of this research article are: 1) to investigate concepts of happiness in the philosophy of paradigm; 2) to conduct an analytical, appreciative, and applicative study of happiness in Buddhism; and 3) to explore the correlation between concepts of happiness in Buddhism and happiness in moderate post-modern philosophical paradigm. The study is grounded on philosophical research that employs content analysis and philosophical hermeneutics based on the moderate postmodern philosophical paradigm.

From the study, the following results indicate that: 1) The following are the concepts of happiness in moderate postmodern philosophical paradigm: (1) primitive paradigm that prioritizes bodily happiness, (2) ancient paradigm that believes in bodily happiness as well as mental happiness which is intellectual happiness, (3) a medieval paradigm that favors supramundane happiness to mundane happiness, (4) a modern paradigm that rejects supramundane happiness but embraces mundane happiness (all bodily happiness), and (5) post-modern paradigm that accepts both supramundane happiness and mundane happiness, since mundane happiness is a good thing that should be pursued, and supramundane happiness in religions is a contributing component to global peace; 2) Buddhism emphasizes happiness, which is a state free of all defilements, as the highest goal in Buddhism, also termed as *Nibbāna*. In Buddhism, there are 2 levels of happiness: mundane happiness and supramundane happiness; and 3) The moderate postmodern philosophical paradigm emphasizes the promotion and development of life quality for a better and happier quality of life, not focused on attachment but rather on the development of life to be happy according to intellectual instinct, which is correlated with Buddhist concepts of happiness. The study's findings can be used in the program of Buddhist morality training for the general public, serving as explanations and guidelines for developing an individual's concept of happiness.

Keywords: Happiness; Buddhist Philosophy; Philosophy of Paradigm

บทนำ

มนุษย์มีเป้าหมายสูงสุด คือ ความสุข เป็นสิ่งที่ทุกคนต้องการและแสวงหา มนุษย์จะพัฒนาชีวิตอย่างไรให้มีความสุข ความสุขในพุทธปรัชญาสามารถตีความได้มากกว่าลัทธิสุขนิยมได้หรือไม่ ในหมู่ชาวพุทธบริษัทมีความคิดเรื่องความสุขในทางพุทธปรัชญาแตกต่างกัน โดยเฉพาะการทำคุณงามความดีที่มุ่งสู่ความสุขในโลกหน้า บางคนเอาอย่างพระปัจเจกพุทธเจ้า คือ รู้ไว้มีความสุขคนเดียว ไม่มีบารมีพอที่จะแผ่แผ่แก่คนอื่น แต่ก็มีไม่น้อยที่เอาอย่างพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ พบแล้ว มีความสุขแล้ว ก็ชอบที่จะแผ่แผ่แก่ผู้อื่นด้วย (Bunchua, 2003) ความสุข ในทางพระพุทธศาสนาแบ่งออกเป็น 2 ระดับ ได้แก่ โลกียสุข คือ ความสุขแบบชาวโลกทั่วไป และ โลกุตระสุข คือ ความสุขเหนือชาวโลก

ความสำคัญของปัญหาเกิดจากแนวคิดข้อสงสัยที่ว่า ความสุขในพุทธปรัชญาเป็นสุขนิยม หรือเป็นประโยชน์นิยม หรือเป็นวิมุตตินิยม นอกจากนี้มีผู้วิเคราะห์เรื่องความสุขในทางพุทธปรัชญาไว้หลายท่าน

ผู้วิจัยมีแนวคิดตามต่อไปว่า ความสุขในพุทธปรัชญาสามารถตีความได้มากกว่าลัทธิสุขนิยมหรือไม่ และความสุขในพุทธปรัชญาสามารถเรียกว่า เป็นความสุขหลังนวยุคสายกลางได้หรือไม่ จากแนวคิดเรื่องความสุขในทางพุทธปรัชญาที่มีมากมายหลายระดับ ทั้งในระดับพื้นฐานจนถึงระดับสูงสุด เพราะทุกคนมีเป้าหมายต้องการความสุข ความสุขสำหรับบางคนก็สนใจตามความรู้ ความสามารถของตนเอง เท่านั้นที่มีความสุขแล้ว อย่างไรก็ตามสิ่งสำคัญ ผู้วิจัยมีความเห็นว่า การตีความเรื่องความสุขในทางพุทธปรัชญานั้นมีหลายระดับ การตีความเรื่องความสุขจึงแตกต่างกันออกไป หลายแนวคิดมีทั้งจุดแข็งและจุดอ่อนที่สามารถโต้แย้งกันได้ และมีความหมายทั้งที่เป็นความสุขในทางบวกและทางลบ หรือเป็นในทางดีและไม่ดี สิ่งสำคัญความสุขที่ได้จะทำให้เกิดสุขได้นั้นต้องเกิดจากการพัฒนาด้วยตนเอง โดยอาจพัฒนาจากความสุขเพียงเล็กน้อยไปสู่ความสุขที่ยิ่งใหญ่หรือสุขที่เพิ่มมากขึ้น คำสอนทางพุทธปรัชญาเน้นความสุขที่มาจากเจตนาเป็นเกณฑ์ตัดสิน ดังพุทธพจน์ที่ว่า “เจตนาหิ ภิกขเว กम्मิ วทามิ, เจตยิตวา กम्मิ กโรมิ กาเยน วาจาเย มนสา” แปลภาษาไทยว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า เจตนาอันนั้นแหละเป็นกรรม เมื่อมีเจตนาแล้ว บุคคลย่อมกระทำความกรรมโดยทางกาย วาจา และใจ” (Thai Tripitakas: 25/11/15) ดังนั้น ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง ความดี ความชั่ว หรือรวมไปถึงการพัฒนาคุณภาพชีวิตให้มีความสุข ต้องดูที่เจตนาของการกระทำนั้นๆด้วย ว่าต้องการความสุขจริงๆ หรือไม่ หรือเพียงต้องการแค่ความสะดวกสบายเท่านั้น

ผู้วิจัยจึงสงสัยต่อไปว่า ความสุขในพุทธปรัชญาไม่ใช่คิดเพียงว่า เป็นลัทธิสุขนิยมเพียงเท่านั้น จึงต้องศึกษาวิจัยให้ชัดเจนว่า ความสุขในพุทธปรัชญาเป็นแนวคิดแบบใด จึงสนใจศึกษาวิจัยเรื่อง “ความสุขในพุทธปรัชญากับปรัชญากระบวนการบวรธรรม” โดยการศึกษาเชิงวิเคราะห์ วิจัย และวิธาน เพื่อศึกษาให้ทราบถึงความสุขในพุทธปรัชญาสามารถตีความได้มากกว่าลัทธิสุขนิยมได้หรือไม่ และสามารถพัฒนาเป็นความสุขหลังนวยุคสายกลางได้หรือไม่ด้วย ผู้วิจัยมีความประสงค์ใช้วิธีการวิจัยเชิงปรัชญาเพื่อหาคำตอบที่ดีที่สุดจากทุกฝ่าย เพื่อนำมาประเมินประนีประนอมเท่าที่จะทำได้ เพื่อให้มีเหตุผลที่ดีที่สุดและเป็นเหตุผลที่เหนือทุกฝ่าย ดังนั้นผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาและวิจัย เรื่อง ความสุขในพุทธปรัชญากับปรัชญากระบวนการบวรธรรม เพื่อตีความเรื่องความสุขให้ชัดเจนและสามารถนำมาพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับความสุขในปรัชญากระบวนการบวรธรรม
2. เพื่อศึกษาวิเคราะห์ วิจัย และวิธาน ความสุขในพระพุทธศาสนา
3. เพื่อศึกษาความสอดคล้องระหว่างแนวคิดความสุขในพระพุทธศาสนากับความสุขในปรัชญากระบวนการบวรธรรมหลังนวยุคสายกลาง

วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยนี้มีวิธีการวิจัยเชิงปรัชญา (Philosophical research) ด้วยวิธีการวิจัยเอกสาร (Document Research Methods) โดยใช้ตำรา เอกสารทางวิชาการ และ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 เอกสารปฐมภูมิ (Primary source) ได้แก่ พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับเฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ขั้นตอนที่ 2 ศึกษาเอกสารทุติยภูมิ (Secondary source) ได้แก่ หนังสือ เอกสาร สิ่งพิมพ์ และตำราทางวิชาการต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง

ขั้นตอนที่ 3 เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และผลงานเกี่ยวกับแนวคิดด้านพุทธศาสนาและปรัชญา

ขั้นตอนที่ 4 ข้อมูลทางวิชาการที่เกี่ยวข้อง โดยเป็นข้อมูลจากอินเทอร์เน็ตเว็บไซต์

จากการวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ ศึกษาวิเคราะห์เอกสารจากเอกสารปฐมภูมิและทุติยภูมิ ซึ่งได้วิเคราะห์ ข้อมูลต่างๆ อันได้แก่

1. วิชาวิธี (Dialectic) วิชาวิธี คือ การตั้งคำถามที่อาจตอบได้หลายคำตอบที่เป็นไปได้
2. วิธีแลกเปลี่ยนความคิดเห็น (Discursive) คือ การรับฟังเหตุผลที่ปรากฏในเอกสาร ตำรา เพื่อสนับสนุนแต่ละคำตอบ เพื่อหาคำตอบที่ดีที่สุดจากการประนีประนอมทุกฝ่ายเท่าที่จะทำได้ และมีเหตุผลที่ดีเหนือกว่าทุกฝ่าย
3. สรุปผลการศึกษาวิจัย พร้อมกับการนำเสนอผลการวิจัย และเสนอแนวคิดของผู้วิจัยตามวัตถุประสงค์

ผลการวิจัย

วัตถุประสงค์ที่ 1 พบว่า แนวคิดเกี่ยวกับความสุขในพุทธปรัชญาหรือพระพุทธศาสนา เน้นเรื่องความสุขที่เป็นสภาวะจิตที่หลุดพ้นการกิเลสตัณหาทั้งปวง คือ หลุดพ้นจาก ความโลภ โกรธ หลง อาจจะเรียกได้ว่าเป็นความสุขที่ได้เข้าถึงสภาวะนิพพาน ข้อคำถามเรื่อง ความสุขในพุทธปรัชญาสามารถตีความได้มากกว่า ลัทธิสุขนิยมได้หรือไม่ ผู้วิจัยมีความเห็นว่า สามารถตีความได้มากกว่าสุขนิยม แต่ฝ่ายตรงข้ามที่ให้การสนับสนุนเรื่องความสุขในทางพุทธปรัชญา ได้เสนอความคิดเห็นว่า คำตอบจากครูบาอาจารย์ที่ท่านได้สอนเรื่องพุทธปรัชญาเป็นคำตอบที่แตกต่างกันบ้าง เพราะในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาได้ให้คำตอบที่หลากหลาย ทั้งนี้เพราะการแบ่งเป็นประเด็นที่สำคัญ ในพุทธปรัชญาหรือพระพุทธศาสนาเน้นการสอนเรื่องทุกข์ โดยไม่สอนเรื่องความสุข พระพุทธศาสนาสอนเรื่องทุกข์เพื่อให้รู้จักทุกข์ เพื่อจะได้รู้วิธีออกจากทุกข์ เมื่อพ้นจากทุกข์ได้แล้วก็จะพบกับความสุข ซึ่งเป็นสิ่งตรงกันข้ามกับความสุข ดังนั้น เราอาจจะกล่าวได้ว่า พุทธปรัชญาหรือพระพุทธศาสนาสอนให้เข้าใจทุกข์ รู้เท่าทันความทุกข์ และอยู่ให้เป็นสุข ความสุขในที่นี้ได้รวมถึงการพัฒนาความสุขให้มีความสุขมากยิ่งขึ้น จนถึงบรมสุขคือพระนิพพานนั่นเอง ส่วน ลัทธิประโยชน์นิยม (Tom be Bcaucham, 1982) คือ ลัทธิที่ถือว่าการกระทำที่ถูกหรือผิดจะพิจารณาจากการกระทำว่ามันจะก่อให้เกิดประโยชน์เพียงใด สิ่งที่ถูกต้องเป็นความดี คือ สิ่งที่เกิดประโยชน์และความสุขแก่คนจำนวนมาก บุคคลทั่วไปที่จะดำเนินชีวิตให้มีความสุขได้นั้น ต้องศึกษาหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนา ส่วนพุทธจริยศาสตร์ไม่เป็นประโยชน์นิยมแบบตะวันตก (Padhamasiri De Silva, 1995) แต่มีลักษณะเป็นประโยชน์นิยมของตัวเอง คือ เป็นประโยชน์นิยมเชิงพุทธ โดยได้วิจารณ์ไว้ในหนังสือ “A Companion to Ethics” ว่า โดยทั่วไปพุทธจริยศาสตร์มีลักษณะของประโยชน์นิยม แต่เป็นประโยชน์นิยมเชิงพุทธ ไม่ใช่ประโยชน์นิยมเชิงสุขนิยม

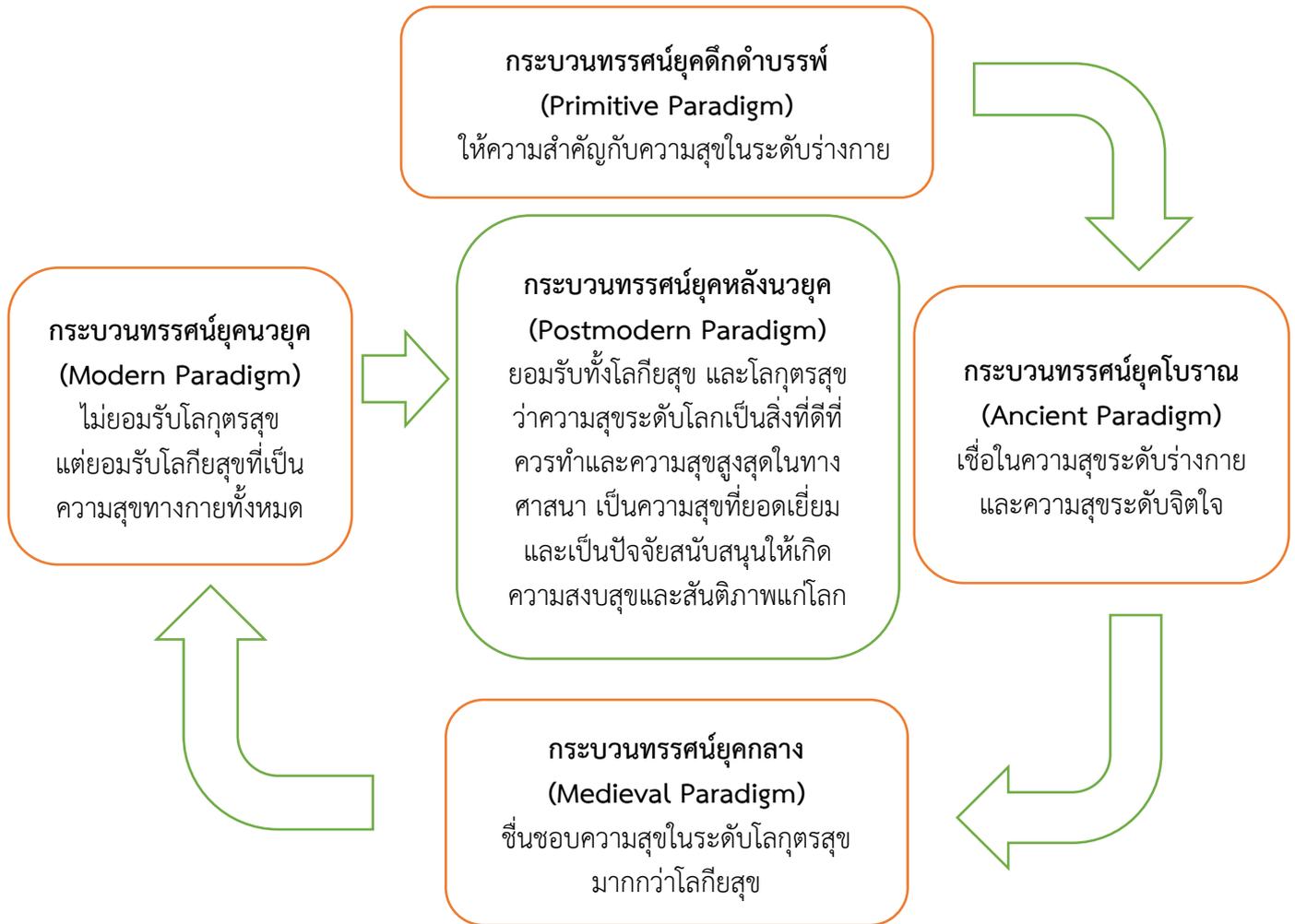
วัตถุประสงค์ที่ 2 พบว่า เหตุผลของฝ่ายตรงข้ามมองว่า การที่เราจะมีความสุขได้นั้นคงเป็นเพียงความสุขในโลกนี้เท่านั้น ส่วนนักปรัชญาเมธีหลายสำนักกล่าวว่า “จงอย่าไปเที่ยวแสวงหาความสุขให้มากเกินไป ท่านหามันเท่าไรท่านจะยิ่งได้น้อยกว่าเท่านั้น เพราะสิ่งมีค่าของชีวิตนั้น มีโชยอยู่ที่ความสุขจากวัตถุภายนอก แต่อยู่ที่ความสงบของจิตใจนั่นเอง และในบางครั้งการตีความในคำสอนในทางพระพุทธศาสนา ก็ยังมีคำสอนจากผู้รู้ นำมาตีความที่ขัดกันเอง เช่นความสุขในทางพระพุทธศาสนา บางสำนักก็บอกว่า พระพุทธศาสนาไม่ได้สอนเรื่องสุข แต่สอนเรื่องทุกข์และวิธีดับทุกข์ หรือบางท่านก็กล่าวว่า ถึงคำสอนในทางพระพุทธศาสนาจะสอนเรื่องทุกข์ก็จริงอยู่ ถ้าพ้นทุกข์หรือดับความทุกข์ได้ ก็จะไม่พบความสุข เหมือนกับการกินข้าว พระพุทธองค์จะไม่ทรงสอนว่านี่คือข้าวที่สามารถกินได้ แต่พระพุทธองค์ทรงสอนตั้งแต่ก่อนที่จะเป็นข้าว มันคืออะไร และวิธีจะเป็นข้าวต้องเป็นอะไรมาก่อน ความสุขก็เช่นกัน ก่อนที่จะเป็นความสุข ก็ย่อมผ่านความทุกข์มาก่อน เหมือนคำกล่าวที่ว่า ถ้าไม่เห็นทุกข์ ก็จะไม่พบความสุข นั่นเอง

วัตถุประสงค์ที่ 3 พบว่า ความสุขมีความสอดคล้องระหว่างแนวคิดในพระพุทธศาสนากับปรัชญา กระบวนทรรศน์หลังนวยุคสายกลาง โดยพบว่า เป็นหลักคำสอนที่ไม่เน้นให้มีการยึดมั่นถือมั่น เป็นการส่งเสริม

ให้มีการพัฒนาคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้น และให้มีความสุขตามความเป็นจริง และเน้นการส่งเสริมให้พัฒนาชีวิตให้มีความสุขแท้ตามสัจจาทฎาณปัญญา

องค์ความรู้ใหม่

จากผลการวิจัย การตีความแนวคิดความสุขตามปรัชญากระบวนทรรศน์ 5 พบว่า



กระบวนทรรศน์ที่ 1 ยุคดึกดำบรรพ์ (Primitive Paradigm) ได้ให้ความสำคัญในการแสวงหาความสุข โดยการถือเอาในสิ่งลึกลับเอาใจและทำตามความเชื่อโดยการอ่อนนอบวบงสรอง เพื่อให้ท่านประธานพรให้สมหวังในสิ่งที่ปรารถนา จึงพบได้ว่า ความสุขในยุคนี้จะมีขึ้นมาได้ก็เพราะการอาศัยเบื่องบนในการประธานให้เท่านั้น

กระบวนทรรศน์ที่ 2 ยุคโบราณ (Ancient Paradigm) ได้ให้ความสำคัญว่าทุกสิ่งทุกอย่างนั้นมีกฎเกณฑ์ตายตัวอย่างแน่นอน เช่น ความดี ความชั่ว ย่อมมีกฎเกณฑ์ และการแสวงหาความสุขในยุคนี้ ถ้าเป็นกลุ่มศาสนาก็จะมีแนวคิดที่ว่า ความสุขที่แท้จริงคือในโลกหน้าหรือชาติหน้าเท่านั้น หรือบางกลุ่มให้ความสำคัญเรื่องกฎเกณฑ์ที่มีอยู่ในโลก เมื่อทำตามก็ย่อมได้รับผลคือความสุขนั่นเอง

กระบวนทรรศน์ที่ 3 ยุคกลาง (Medieval Paradigm) กลุ่มนี้อาจจะพัฒนาความเชื่อมาจากยุคโบราณ คือ เชื่อว่าในโลกใบนี้ มีกฎเกณฑ์ แต่กฎเกณฑ์นั้นยังไม่ใช่ความสุขที่แท้จริง เพราะความสุขที่ปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ของโลก ยังไม่ใช่ความสุขที่แท้จริง ความสุขที่แท้จริงควรปฏิบัติตามหลักธรรมในทางศาสนาเท่านั้น

กระบวนทรรศน์ที่ 4 ยุคอนุยุค (Modern Paradigm) กลุ่มนี้มีการพัฒนาและต่อยอดความเชื่อจากยุคอื่น ๆ ซึ่งได้พัฒนามาจนทำให้เทคโนโลยีต่างๆพัฒนาไปอย่างรวดเร็ว จึงใช้หลักการทางวิทยาศาสตร์ในการพัฒนาความสุข และหวังว่าเทคโนโลยีสมัยใหม่นี้เอง จะทำให้มนุษย์พบความสุขตามที่ต้องการ และกลุ่มนี้ก็พร้อมที่จะทุ่มเททั้งกายและใจพัฒนาสิ่งต่างๆขึ้น เพื่อที่จะให้ได้รับผลสูงสุด คือ ความสุขที่แท้จริงและถาวรนั่นเอง

กระบวนทรรศน์ที่ 5 ยุคหลังอนุยุค (Postmodern Paradigm) กลุ่มนี้ได้มองเห็นแล้วว่า วิทยาศาสตร์ไม่ได้ให้ความสุขที่แท้จริงแก่เราให้เพียงความสะดวกสบายเท่านั้น เหมือนกับนักปรัชญาอย่างอิมมานูเอล คานท์ ได้กล่าวว่า มิให้หลงใหลในวิทยาศาสตร์ เพราะวิทยาศาสตร์มิได้ให้ความจริงอะไรแก่เรา ให้เพียงแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์เท่านั้น นั้นแสดงว่ายังไม่ใช่ความสุขที่แท้จริง ผู้วิจัยเห็นว่า ความสุขไม่ใช่เป็นเพียงแค่สุขนิยมเท่านั้น ยุคหลังอนุยุคให้ความสำคัญในการพัฒนาชีวิตและให้คุณค่าของชีวิตมนุษย์เท่าเทียมกัน เน้นสร้างความสุขและสันติภาพแก่โลกเป็นสำคัญ โดยในทางพระพุทธศาสนา คำสอนของพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ทรงใช้หลัก 3 ประการคือ การปฏิรูป ปฏิวัติ ในคำสอนที่มีอยู่เดิมเพื่อพัฒนาชีวิต และทรงบัญญัติหลักธรรมที่ทรงค้นพบขึ้นใหม่เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตให้มีความสุขอย่างแท้จริง

อภิปรายผลการวิจัย

จากการศึกษาคำสอนในทางพระพุทธศาสนา ก็พบว่าความสุขมีหลายระดับ และสามารถศึกษาวิเคราะห์ตามแนวคิดทางปรัชญาได้ดังนี้

ผลการวิจัยวัตถุประสงค์ข้อ 1 พบว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงค้นหาความพ้นทุกข์ คือ ความสิ้นกิเลสทั้งหลายทั้งปวง จนถึงบรมสุขคือพระนิพพาน ความสุขเป็นสิ่งที่น่าปรารถนาและเป็นสิ่งที่หลายคนต่างแสวงหากัน เมื่อใดที่เรามีความปรารถนาในชีวิต โดยเฉพาะปรารถนาในความรัก ความเมตตาต่อกัน โดยเฉพาะการทำร่างกายและจิตใจของเราผ่องใส สร้างความเบิกบานใจ และความสุขก็เกิดขึ้นได้ทันที ในขณะที่ใจเราสงบ เราอาจจะมองเห็นและสามารถสัมผัสได้กับสิ่งเหล่านี้ ดังนั้น ความสุขเป็นสิ่งที่สำคัญ สำหรับชีวิตมนุษย์ เพราะการดำเนินชีวิตทุกวันก็หวังเพียงเพื่อชีวิตที่มีความสุข แต่ความสุขของแต่ละคนอาจจะเหมือนหรือแตกต่างกัน รวมไปถึงความสุขของแต่ละคนที่หวังอาจจะไม่เหมือนกัน ดังนั้น ความสุขจึงอาจเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตมนุษย์ก็ว่าได้ ความสุขจริงๆ มีอยู่ 3 ทาง คือ สุขทางกาย (สุขภายนอก) สุขทางใจ (สุขภายใน) และสุขทางปัญญา (สุขในการพัฒนาปัญญา) โดยความสุขในพุทธปรัชญา เน้นการสอนให้เข้าใจทุกข์และวิธีพ้นทุกข์ เมื่อพ้นทุกข์แล้วก็จะพบความสุขนั่นเอง ดังที่เราจะเห็นได้ว่า พุทธปรัชญาแสดงให้เห็นถึงความทุกข์ เพื่อจะให้เข้าถึงความสุขอย่างสมบูรณ์ ส่วน ความสุขตามแนวคิดลัทธิสุขนิยมมีความเชื่อว่า ความสุขเป็นความดีสูงสุดในชีวิต หรือ เป้าหมายสูงสุดของชีวิตคือความสุขนั่นเอง Spencer (1820-1903) ได้กล่าวไว้ว่า จุดหมายสูงสุดของชีวิตก็คือความสุข ความสุขเป็นความดีแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น สุขนิยมมี 2 ลักษณะ คือสุขนิยมประเภทที่เสนอข้อเท็จจริงทางจิตวิทยาว่า ความสุขเป็นสิ่งสำคัญและเป็นสิ่งเดียวเท่านั้นที่มนุษย์ทุกคนแสวงหา เรียกว่า สุขนิยมทางจิตวิทยา, ส่วนสุขนิยมที่เสนอว่า ความสุขเป็นสิ่งที่มนุษย์ควรแสวงหาหรือพึงปรารถนา เรียกว่า สุขนิยมทางจริยศาสตร์ (Ploychum, 1995) เพราะมิใช่เป็นการเสนอข้อเท็จจริง แต่เป็นการเสนอว่าอะไรมีคุณค่าควรแก่การแสวงหา หรือควรแก่การกระทำ

ผลการวิจัยวัตถุประสงค์ข้อ 2 พบว่า จิตมีหลายระดับ ดังนั้น จึงแสดงความสุขไว้หลายระดับที่แตกต่างกัน ดังเช่น ความสุขในระดับของบุคคลธรรมดาหรือความสุขแบบฆราวาส และความสุขระดับนักบวชหรือบรรพชิต ซึ่งเราจะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาได้กล่าวถึงความสุขระดับนิพพานสุขเป็นความสุขสูงสุดของชีวิต และเป็นความสุขที่มีผลจากการดับกิเลสอาสวะ ซึ่งเป็นการดับทุกข์ทั้งปวงได้อย่างสิ้นเชิง และเป็นความสุขสูงสุดในพระพุทธศาสนา ซึ่งเราสามารถเข้าถึงได้ด้วยการดำเนินตามอริยมรรคมีองค์แปดที่พระพุทธองค์ทรงค้นพบและพระพุทธองค์ทรงวางไว้เป็นหลักปฏิบัติสำหรับทุกคน จะเห็นได้ว่าเป้าหมายของมนุษย์ทุกยุคทุกสมัยมุ่งสู่จุดเดียวกัน คือ หลีกเลียงทุกข์แสวงหาสุข ต่างกันที่ปัญหาที่เห็นและคำตอบที่พอใจ (Bunchua, 2003) ความสุขที่เราคิดว่าจะสุขนั้น ก็เหมือนกับอนาคตในอนาคต เราไม่สามารถรู้ได้เลยว่าความสุขของอนาคตในอนาคต จะเหมือนกับอนาคตในอดีต เพราะเราอาจจะเคยประสบความสุขเกี่ยวกับอนาคตในอดีตมาก็จริง แต่ก็ไม่เคยประสบเกี่ยวกับความสุขของอนาคตในอนาคตเลย ความสุขในอดีตจะยังไม่สามารถแก้ปัญหาหรือเป็นสิ่งที่จะทำให้เกิดความสุขได้จริงๆ เราจึงต้องพยายามหาหลักการหรือวิธีที่เป็นหนทางเข้าถึงความสุขอื่นๆมาเพิ่มเติม ดังนั้น ความสุขในอนาคตจะไม่แน่ใจได้เลยว่าจะเดินตามกฎในอดีตเสมอ เช่น การที่เราเรียนจบ เราคิดว่าจะมีความสุขมากในชีวิต แต่เมื่อถึงเวลาที่เรียนจบจริงๆ ความสุขที่เราคิดว่าสุขก็เปลี่ยนไป โดยความสุขในขณะที่เรียนจบกลับเปลี่ยนเป็น ถ้าได้งานทำดีคงมีความสุขมากกว่านี้ และเมื่อได้งานทำในสิ่งที่ตั้งใจไว้ ความสุขก็อาจเปลี่ยนไปเป็น ถ้ามีเงินเดือนเยอะๆคงมีความสุขมากกว่านี้ เมื่อมีเงินเดือนเยอะๆ กลับพบอีกว่ายังไม่มีความสุขพอ เพราะกว่าจะได้มาเยอะก็เหน็ดเหนื่อย ดังนั้นถ้าจะรักษาเงินที่ได้มาไม่ให้หมดไปคงจะสุขมากกว่านี้ เมื่อมองเห็นความสุขที่เปลี่ยนไปก็จะได้รู้ได้เลยว่า ความสุขจริงๆ ไม่มีอยู่จริง ซึ่งในปัจจุบันเทคโนโลยีเริ่มเข้ามามีบทบาทในสังคมเรามากขึ้น โดยเฉพาะการดำเนินชีวิตในโลกปัจจุบัน และสิ่งเหล่านี้จะทำให้มนุษย์มีความสุขมากขึ้นหรือเป็นเพียงความสะกดมากขึ้นเท่านั้น Kant (1724-1804) ได้เสนอแนวคิดไว้น่าสนใจ นั่นก็คือ จงอย่าหลงใหลในวิทยาศาสตร์ เพราะวิทยาศาสตร์ไม่ได้ให้ความจริงอะไรแก่เรา ให้เพียงสิ่งที่ประโยชน์ ดังนั้น เราต้องใช้วิทยาศาสตร์เพื่อรับใช้มนุษย์ในขอบข่ายของศีลธรรมและศาสนา ดังนั้นเราจึงเห็นได้ว่า ถึงแม้เทคโนโลยีที่พัฒนามาจากวิทยาศาสตร์ก็ยังไม่ใช่ว่าความจริงที่แท้จริง ความสุขเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นยิ่งในทางจริยธรรม และพระพุทธศาสนาก็สนับสนุนให้ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงภาวะที่จะเสวยความสุขได้ในระดับต่างๆ มากมายหลายระดับ โดยเฉพาะเน้นให้พยายามบรรลุความสุขประณีตด้านในที่ไม่ต้องอิงอาศัยอามิส ซึ่งมี ประโยชน์ในทางจริยธรรมมาก (Phra Brahmagunabhorn, (P.A. Payutto), 2009) สุขของผู้ครองเรือน 4 ประการ คือ 1. สุขเกิดจากการมีทรัพย์ 2. สุขจากการใช้จ่ายทรัพย์ 3. สุขจากการไม่เป็นหนี้ 4. สุขจากการงานที่ไม่มีโทษ (Punyanupap, 1996) กลุ่มศาสนาวางมาตรการความประพฤติจากพื้นฐานของศาสนามีเป้าหมายที่การหาความสุขในโลกหน้า กลุ่มนี้อาจเรียกได้ว่ากลุ่มวิมุตินิยม คือ กลุ่มผู้แสวงหาความหลุดพ้นจากความทุกข์ทุกอย่างเพื่อได้ความสุขถาวร (Bunchua, 1985) คนเราจะมีมีความสุขต้องเป็นผู้มีความอดทน มีความเสียสละ อันเป็นคุณธรรมให้ได้รับความสุขในบั้นปลาย หมายถึง ให้อดทนสร้างสมคุณธรรมเพื่อความสุขในบั้นปลาย ดังที่ อริสโตเติลปรัชญาเมธีที่มีความเห็นว่าความสุขในความเบิกบานของชีวิต เป็นความสมบูรณ์ของชีวิต แต่ความสุขนั้นต้องมีมูลฐานมาจากคุณธรรม (Inthasara, 2006) การดำเนินชีวิตของบุคคลในปัจจุบันต้องการประสบความสำเร็จและมีความสุขมากที่สุดในชีวิตอย่างแท้จริง ก็ต้องดำเนินชีวิตให้ถูกต้อง คือจะต้องปฏิบัติถูกต้องต่อชีวิตตนเอง และต่อสภาพแวดล้อมทั้งทางสังคม ทางธรรมชาติ และทางวัตถุโดยทั่วไป รวมทั้งเทคโนโลยี

ผลการวิจัยวัตถุประสงค์ข้อ 3 พบว่า จากการศึกษาปรัชญาหลังนวยุคโดยเฉพาะปรัชญาหลังนวยุคสายกลางสามารถแก้ข้อสงสัย และความผิดหวังจากประสบการณ์ในอดีตได้ ตลอดจนการไม่สร้างความผิดหวังในเรื่องนี้ด้วย เพราะช่วยสร้างแนวทางในการพัฒนาคุณภาพชีวิตได้ดีขึ้นตามลำดับ คือ ช่วยทำลายความยึดมั่น

ถือนั่นในทิวทัศน์ให้เบาบางลง ช่วยให้เกิดวิจาร์ณญาณในการเรียนรู้ด้วยตนเอง โดยใช้หลักอรรถปริวรรตมาตีความในสิ่งต่างๆ ด้วยใจที่เป็นกลาง โดยไม่เอนเอียงไปด้านใดหรือด้านหนึ่ง และช่วยให้มีจุดมุ่งหมายในการตีความต่างๆ เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตให้ดียิ่งๆ ขึ้นไป โดยในพุทธปรัชญาแบ่งความสุขออกเป็น 2 ประเภท คือความสุขแบบโลกียสุข กับความสุขแบบโลกุตระสุข ในความสุขทั้งสองประเภทนี้ยังแบ่งเป็นหลายระดับ ตั้งแต่ความสุขในระดับต่ำสุดอันได้แก่ กามสุข และความสุขระดับสูงสุดอันได้แก่ บรมสุขคือพระนิพพาน ตามหลักของพุทธศาสนา คนที่รู้จักดำเนินชีวิตให้ถูกต้องย่อมมีชีวิตที่ดั่งงามและมีความสุขที่แท้จริง ซึ่งหมายถึงการหาความสุขที่เอื้อต่อการเกิดมีความสุขของผู้อื่นด้วย (Phra Brahmaganabhorn, (P.A. Payutto), 2008) ความสุขโดยอาศัยปัญญา เป็นสิ่งที่ต้องพยายามหาความรู้ให้ลึกซึ้ง รอบคอบ โดยใช้จิตใคร่ครวญ อย่าใช้ปัญญาเพียงผิวเผินหรือใช้ปัญญาในระดับปริตรตรารมณปัญญา เพราะยังยึดมั่นอยู่ในความรัก ความใคร่ ความพอใจในอารมณ์อยู่ หรือใช้ปัญญาในระดับหัตถคตารมณปัญญา เพราะยังยึดมั่นอยู่ในสิ่งที่มีรูปเป็นอารมณ์อยู่ แต่ควรใช้ปัญญาในระดับอัปปมาณารมณปัญญา เพราะเป็นมรรคปัญญา สามารถรู้แจ้งเห็นจริงซึ่งเป็นลักษณะแท้จริงแห่งพระนิพพาน (Thankaew, 2002) ความสุขที่เกิดจากการแสวงหาความสุขตามที่ชนะพุทธปรัชญาเถรวาท ก็คือ “นิพพานสุขหรือนิโรธสมาบัติสุข ความสุขที่ไม่มีการเสวยอารมณ์ใดๆ ซึ่งความสุขชนิดนี้จัดเป็นจุดหมายสูงสุดของความรู้ตามที่ชนะพุทธปรัชญาเถรวาท ความสุขของสำนักปรัชญาทั้งสองอาจเทียบได้กับความสุข 2 ประเภท ในพุทธปรัชญาเถรวาท ได้แก่ 1. ความสุขทางกาย (กายิกสุข) สำนักประจักษ์นิยม 2. ความสุขทางใจ (เจตสิกสุข) สำนักเหตุผลนิยม (Attaphat, 2012) เราจะเห็นได้ว่าในพระพุทธศาสนาจะไม่ได้สอนให้คนพยายามที่จะแสวงหาความสุข แต่สอนให้คนพยายามแก้ไขความทุกข์ให้หมดไป หรือสอนให้ดับความทุกข์เมื่อดับได้แล้วความสุขก็จะเกิดขึ้นเอง พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญแก่ความสงบสุขแห่งจิตใจ เหนือกว่าความสุขอันเกิดจากการมีทรัพย์สินหรือการครอบครองทรัพย์สิน (Adiwatthanasit, 2004) พระพุทธศาสนากล่าวถึงชีวิตมนุษย์ว่าประกอบด้วยทั้งความสุขและความทุกข์ มุ่งเน้นให้ประพฤติปฏิบัติเพื่อลดละความทุกข์ แสวงหาความสุขที่แท้จริง โดยมองว่าความสุขที่แท้จริงไม่มีในโลกนี้ โดยมีได้หมายความว่าโลกนี้ไม่มีความสุข แต่ไม่มีความสุขใดในโลกที่หลุดพ้นไปจากความทุกข์ไม่มี (Phramaha Suthit Apakaro (Ob-on) et. al. 2013)

ดังนั้น เราจะเห็นได้ว่าในพระพุทธศาสนาจะไม่ได้สอนให้คนพยายามที่จะแสวงหาความสุข แต่สอนให้คนพยายามแก้ไขความทุกข์ให้หมดไป หรือสอนให้ดับความทุกข์ เมื่อดับได้แล้วความสุขก็จะเกิดขึ้นเอง ดังนั้น ผู้วิจัยก็มีแนวคิดที่จะศึกษาให้ชัดเจนลงไปว่าการพัฒนาคุณภาพชีวิตของมนุษย์ก็ต้องพัฒนาไปเพื่อความสุข ถึงแม้พระพุทธเจ้าจะสอนเรื่องทุกข์ แนวทางดับทุกข์เมื่อการดับทุกข์ได้ก็คือความสุขนั่นเอง เมื่อการตีความเรื่องความสุขในทางพระพุทธศาสนาย่อมได้รับประโยชน์ทั้งทางตรงและทางอ้อม ทั้งประโยชน์ส่วนตัวและส่วนรวม และยังสามารพัฒนาความสุขไปสู่ความเป็นสุขที่แท้จริงและความสุขสากล

สรุป

หากตีความ“ความสุขในพุทธปรัชญา” ตามแนวคิดดังกล่าวจะพบว่า

1. จากการตีความ คำว่า “ความสุขในพุทธปรัชญา” ตามบริบทนี้แล้วจะเห็นได้ว่า เหตุผลของฝ่ายตรงข้ามมีจุดอ่อนที่ตีความหมายที่แคบ โดยไม่สนใจในข้อความนี้ว่า มีความหมายที่มีหลายนัยยะ จึงสรุปได้ว่า ความสุขในทางพระพุทธศาสนาไม่เหมาะที่จะตีความเพียงว่าเป็นความสุขตามแนวคิดลัทธิสุขนิยม แต่ควรมองว่าสามารถตีความได้มากกว่าลัทธิสุขนิยม เพราะพุทธปรัชญาได้อธิบายถึงความสุขที่มีมากกว่าความสุขทางกายแต่ได้ให้ความหมายความสุขทางใจด้วย และที่มากกว่าความสุขทางกายคือ ความสุขที่ได้จากการหลุดพ้นจากสุขทางกายและสุขทางใจ ซึ่งเป็นความหมายที่มีความสำคัญมากกว่าความสุขทั่วไป โดยเฉพาะความสุขตามกระบวนทรรศน์หลังนวยุค ซึ่งได้ยอมรับทั้งโลกียสุขและโลกุตระสุข ว่าเป็นความสุขระดับโลกเป็น

สิ่งที่ดีที่ควรทำและความสุขสูงสุดในทางศาสนา เป็นความสุขที่ยอดเยี่ยม และเป็นปัจจัยในการสนับสนุนให้เกิดความสงบสุขและสันติภาพแก่โลกได้ ความสอดคล้องแนวคิด เรื่อง ความสุขในพระพุทธศาสนากับปรัชญากระบวนการสันถวไมตรีหลังนวยุคสายกลาง พบว่า เป็นการส่งเสริมและพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีและให้มีความสุขไม่เน้นให้มีการยึดมั่นถือมั่น และยังสามารถนำไปใช้กับโครงการอบรมศีลธรรมและคุณธรรมเชิงพุทธสำหรับบุคคลทั่วไปได้ โดยเป็นเหตุผลและแนวทางในการพัฒนาแนวคิดความสุขของแต่ละบุคคลด้วย

2. ข้อสรุปที่ว่า ความสุขที่สำคัญในพุทธปรัชญา ตามพุทธสุภาสิตที่กล่าวไว้ว่า “นิพพาน ปรม สุขิ” ซึ่งแปลว่าได้ใจความว่า “นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง” ตามความหมายของคำว่า นิพพาน คือ สภาพจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสตัณหา จิตใจที่ร้อนรุ่มด้วยความโลภ โกรธ และหลงนั้น จะมุ่งออกไปข้างนอก หากเราได้นำใจกลับเข้ามาดูใจตนเองแล้ว สิ่งที่ร้อนจะสงบเอง มีความสุขสงบสบาย เป็นอิสระในตัวเอง ไม่เกิดทุกข์เนื่องจากการผันแปรของวัตถุภายนอก เป็นอิสระโดยไม่ต้องอาศัยกามคุณทั้ง 5 ไม่มีตัวปรุงใดๆ เกิดความสุขสบายแก่ผู้นั้น เพราะในชีวิตคนเราแสนสั้นนัก ถ้ารู้จักใช้เวลาที่เหลือทำจิตให้หลุดพ้นจากเครื่องพันธนาการทั้งหลาย อยู่กับตัวเอง เราจะพบความสุขสงบที่แท้จริง ที่มนุษย์ทุกคนสามารถรับรู้ได้

ดังนั้น ความสุขตามแนวคิดของปรัชญาหลังนวยุคสายกลางจึงสอดคล้องกับพุทธปรัชญาที่สามารถตีความได้มากกว่าลัทธิสุขนิยม เพราะพุทธปรัชญาให้ความสำคัญกับการพัฒนาคุณภาพชีวิต และให้คุณค่าแก่ชีวิตมนุษย์ที่เท่าเทียมกัน โดยเน้นการสร้างความสุขและสันติภาพแก่โลกเป็นสำคัญ และความสุขในพุทธปรัชญาที่กล่าวว่า “นิพพาน ปรม สุขิ” นิพพานเป็นความสุขอย่างยิ่งในพุทธปรัชญาเป็นความสุขที่เหนือกว่าสุขนิยม เหนือกว่าความสุขในโลกนี้และโลกหน้า ซึ่งเป็นความสุขแท้ตามความเป็นจริงอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิต และเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาด้วย

ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

1. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

สำหรับทุกคนในสังคมแล้วแต่ต้องการพัฒนาคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้นอย่างมีความสุข แต่การจะเข้าถึงความสุขได้นั้นมักจะมองไปในหลายเหตุปัจจัย รวมไปถึงการแสวงหาและได้มาซึ่งปัจจัยสี่ เพื่อเป็นสิ่งอำนวยความสะดวกให้แก่ชีวิต เพราะคิดว่าสิ่งเหล่านั้นแหละคือความสุขที่แท้จริง จึงเน้นไปทางปัจจัยภายนอกมากกว่าปัจจัยภายใน ดังนั้น ความสำคัญด้านศาสนา ด้านปรัชญาและจริยศาสตร์จึงถูกมองข้ามไป เหลือเพียงคำสวดหรือที่ออกมาเป็นคำกล่าวที่แสดงให้เห็นเป็นเหมือนคำขวัญ แต่ไม่สามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้อย่างแท้จริง และบางครั้งได้ถูกมองข้ามไป เพราะคิดว่าเป็นสิ่งไกลตัว เป็นสิ่งที่อยู่เหนือโลก เป็นสิ่งที่เข้าถึงได้ยาก แต่ทางกลับกันสังคมต่างเรียกร้องให้มีการสร้างสันติสุข วัฒนธรรมให้มีการพัฒนาคนในองค์กรให้มีศีลธรรม คุณธรรม และจริยธรรม ตามหลักความเชื่อในทางศาสนา เพื่อสร้างสันติสุขให้เกิดขึ้นแก่สังคมและประเทศชาติ

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีข้อเสนอแนะว่า ควรนำบทสรุปวิจัยนี้ไปใช้เพื่ออบรมจิตใจรวมไปถึงการพัฒนาชีวิตและแสวงหาความสุข โดยการนำเอาหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาโดยเน้นเรื่องการพัฒนาคุณภาพชีวิตให้ดีและมีมีความสุข และเปิดเป็นโครงการอบรมเป็นประจำก็จะทำให้ได้รับประโยชน์ไม่มากนักน้อย

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

ผู้วิจัยมีวัตถุประสงค์เพื่อตอบคำถามวิจัยเชิงปรัชญาว่าด้วยการศึกษาความสุขในพุทธปรัชญาสามารถตีความได้ว่า ความสุขในพระพุทธศาสนาสามารถตีความได้มากกว่าลัทธิสุขนิยมได้หรือไม่ แต่ถ้าหากมีการศึกษาครั้งต่อไป เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อวงการวิชาการในทางพระพุทธศาสนา ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไปดังนี้

- 2.1 การตีความในการพัฒนาคุณภาพชีวิตตามหลักธรรมคำสอนในทางพระพุทธศาสนาตามหลักปรัชญากระบวนการทรงศรัทธาหลังนวยุคสายกลาง
- 2.2 การตีความเรื่องความสุขในทางพระพุทธศาสนากับการพัฒนาประเทศไทย
- 2.3 การพัฒนาคุณภาพชีวิตตามหลักพุทธธรรมที่ปรากฏในอริยมรรคมีองค์ 8 ประการ

References

- Adiwatthanasit, C. (2004). *Religion, Life and Society*. Bangkok: Mental Health Press.
- Attaphat, C. (2012). *Epistemology (Theory of Knowledge)*. Nakhon Pathom: Sala Phimphakan.
- Beauchamp, T. (1982). *Philosophical Ethics: An Introduction to Moral Philosophy*. New York: McGraw-Hill.
- Bunchua, K. (1985). *Ethics for Beginner*. Bangkok: Thai Wattanapanich Printing.
- _____. (2003). *Philosophy in Simple Language*. Bangkok: St. John University.
- Inthasara, W. (2006). *Buddhist Ethics*. Bangkok: Sand Printing.
- Mahachulalongkornrajavidyalaya University. (1996). *Thai Tripitakas*. Bangkok: MCU Press.
- Padhamasiri De Silva, P. (1995). Buddhist Ethics. In P. Singer (Ed.), *A Companion to Ethics* (p. 62). London: Blackwell.
- Phra Brahmaganabhorn, (P.A. Payutto). (2008). *Thinking Method According to Buddhist Principles*. Bangkok: Siam Publishing.
- _____. (2009). *Buddhadhamma*. Bangkok: Sahathamik Printing.
- Phramaha Suthit Apakaro (Ob-on) et. al. (2013). *Happy to Gain Dhamma*. Nonthaburi: Design Delight.
- Ploychum, S. (1995). *General Philosophy*. Bangkok: Mahamakut Buddhist University Printing.
- Punyanupap, S. (1996). *Tipitaka People Version*. (16th ed.). Bangkok: Mahamakut Buddhist University Printing.
- Thankaew, B. (2002). *Theravada Buddhist Philosophy*. Bangkok: Odeon Store.